

MEYDÂNÎ'NİN MECME'U'L-EMSÂLÎ ÇERÇEVESİNDE ARAP DEYİM VE ATASÖZLERİNDE BİTKİLER

Hasan TAŞDELEN
Yard. Doç. Dr. , Uludağ Ü. İlahiyat F.
h_tasdelen@hotmail.com

Özet

İnsan hayatının ayrılmaz bir parçası olan bitkiler, insan ürünü olan atasözleri ve deyimlerde de yerlerini almıştır. Deyim ve atasözlerinde geçen bitki isimleri ve bunların kullanılma sıklıkları, bu deyim ve atasözlerini kullanan insanların yaşadığı bölgenin bitki örtüsü hakkında bir fikir verdiği gibi, deyim ve atasözlerinde bitkilere yüklenen manalar, bu insanların kültürü ve tabiata bakışları hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Arap atasözlerinin en derli toplu biçimde bulunabileceği el-Meydâni'nin Mecmeu'l-emsâl adlı eseri çerçevesinde yapılan bu araştırma, Arapların bitki kültürü hakkında bize genel bir bakış açısı verebilir.

'Mesel' Kelimesinin Etimolojisi

'Mesel' kelimesi Arapça م س ل kökünden gelmektedir. Bazı araştırmacılar bu kökün, Sâmî dil ailesinden olan eski İbranice, Asurca, Habeşçe, dillerinde, birbiriyile ilişkili manalarda kullanıldığı ve esas manasının 'hâkimiyet, güç, otorite' olduğunu söylemektedir.¹ Bu kök ve bu kökten türetilmiş isim ve fiiller dikkatlice incelendiğinde bazılarında biraz zorlama ile de olsa az önce zikredilen mana ile ilişkilendirilmesi mümkün görünmektedir.

Arapça'ya gelince bu kökün iki mana ekseninde döndüğü görülmektedir. Bunlardan birincisi, (مَثَلٌ، مَثِيلٌ، مَثَلٌ) örneklerinde olduğu gibi- 'benzemek, benzeri olmak'

¹ Geniş bilgi ve örnekler için bkz. 'Abdulmecid Âbidin, *el-Emsâl fi'n-nesri'l-'arabiyyi'l-kadim me'a mukâranetiha binezairiha fi'l-'âdâbi's-sâmiyyeti'l-uhra*, Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, İskenderiyye 1989, s. 2/7.

diğeri ise, -(تُمَثَّل/heykel) örneğinde olduğu gibi- ‘surete bürünmek, şekillenmek, dikilmek’ manalarıdır.

Bazı yazarlar, heykellerin, ister otoriteyi temsil eden büyük insan heykelleri olsun, ister eski zamanlarda büyü için yapılan ve heykeli/sureti yapılan kişiye hükmetme manası taşıyan küçük heykeller olsun, içinde –yukarıda zikredildiği şekilde- ‘güç, hakimiyet ve otorite’ manası taşıdığını düşünmektedir.²

مَثَّل kökünden türemiş olan مَثَّل (çoğulu: أُمَثَال) ve مَثِيل, benzer manasına gelmektedir. مَثَّل kelimesi ise, delil (hüccet), söz ve sıfat manalarına gelmektedir. Bu manalara ilişkin fiiller de (yani, delil olarak kullanmak, anlatmak, tavsif etmek vs.) tef’îl babından ب harf-i cerriyle به مَثَّل; ifti’âl babından harf-i cersiz, tefâ’ul babından ise hem harf-i cerli hem de harf-i cersiz olarak بِه تَمَثَّلُ وَ بِه تَمَثَّلُ ‘şeklinindedir. امثّل و تمثّل fiilleri aynı zamanda, peşpeşe şiir beyitleri okumak manasında da gelmektedir ki, okunan bu beyitlere ‘umsûle’ adı verilmektedir.

Tef’îl babından ‘temsîl’ şekli aynı zamanda, suretlendirmek manasına da gelmektedir. Bu manadan hareketle ifti’âl babından kullanılan ‘imtisâl’, ‘tasavvur etmek’ şeklinde manalandırılmıştır.

Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbu’l-âyn*’da, bu kök için üç mana üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi, مَثَّل – mesel kelimesinin manasıdır ki, bir şeyin misli olarak kabul edilen demektir. Aynı zamanda ‘mesel’ kelimesi, doğrudan ‘anlatım’ manasına da gelebilmektedir. Ferâhîdî, Kur’an’da zikredilen ‘mesel’ kelimelerinden birçoğunun bu manada olduğunu kaydeder.³ Meselâ Ra’d sûresi 37. âyetteki (مَثَّلَ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنهَارًا) ‘mesel’den kastedilen mana ‘muttakilere vad edilen cennetin bizzat vasfıdır. Esâsen, *el-Kâmûsu’l-muhît* ve *Lisânu’l-‘Arab* gibi lügat kitaplarında mesel kelimesinin ‘sıfat’ manasına geldiği ayrıca kaydedilmiştir.

Ferâhîdî, yukarıda zikredilen mananın ‘örneklendirme’ olarak algılayabileceğimiz, ‘başka bir şeyle örnek verme’ manasından farklı olduğuna da dikkat çeker. Buna örnek olarak da (كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ) (Cum’a: 62/5) âyetini verir.⁴

İkinci mana مَثَّل (benzer, eş) manasıdır. Aynı manada مَثِيل kelimesi de kullanılmaktadır.

Bu kökten gelen ‘misâl’ kelimesi ise, ‘başkasının ölçüsünce olan’ manasına gelmektedir. Bu kelimenin مَثَّل ve مَثِيل şeklinde çoğulları vardır.

Mastar olarak kullanıldığında, ‘dikilmek, ayakta olmak’ manasına gelmektedir.

Arapça kullanılan (هَذَا أَمَثَلٌ مِنْ ذَلِكَ) ifadesindeki ‘emsel’ ise, ‘daha iyi daha üstün’

² ‘Abdulmecid Âbidin, *a.g.e.*, s. 4.

³ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-âyn murattaben alâ hurûfi’l-mu’cem*, “m.s.l.” md.

⁴ el-Ferâhîdî, a.y.

manalarına gelmektedir.⁵

Âsım Efendi, misl, mesel ve mesîl kelimelerinin benzer manasına geldiğini belirttiikten sonra, mesel kelimesinin ayrıca, bu verilen mana dışında, delil, hüccet, kıssa, hadis (söz, konuşma) ve destan manalarına da geldiğini de ifade eder. Aynı bir de sıfat, özellik manası vardır.⁶ Âsım Efendi'nin verdiği 'kıssa' ve 'destan' manasına bakılırsa, mesel'in Türkçe telaffuzu ile masal ve batı dillerindeki 'fabl' manalarını da ifade ettiği görülebilir.

Bu kökten türemiş bütün manalar göz önünde bulundurulduğunda, Arapçadaki bu kökün en temel manasının 'benzemek', 'benzeri olmak' olduğu düşünülebilir. Zira yine aynı kökten türetilmiş olan 'timsal' kelimesi 'bir nesneye benzer şekle büründürülmüş şey' demektir ki, bu maddî olabileceği gibi (bu takdirde, heykel ve maket benzeri şeyler timsâldir), bazen de zihinde oluşturulan suretler gibi manevi de olabilir.

Görüldüğü gibi, timsale yüklenen heykel, maket manaları, yine 'benzemek' manasıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Fiil olarak kullanıldığında ifade ettiği 'ayakta olmak' manasına gelince, bu mananın da timsal manasından alınmış olma ihtimali vardır. Dolayısıyla görünen kökün en temel manasının 'benzeri olmak' daha sonra 'benzer surette olmak' daha sonra da 'ayakta durmak' şeklinde gelişmiş olma ihtimali vardır. Nitekim bu kökten türeyen fiillerin de bu üç mana etrafında döndüğü görülmektedir. Emsâl hakkında bir kitap telif etmiş olan Abdulmecîd Katâmiş de, bu kökün temel manasının 'benzemek' olduğunu, bu kökten türemiş bütün kelimelerin manalarının buna ircâ edilebileceğini dile getirmiştir.⁷

Burada yorumu en zor olan مثل sülasi köküne, ayakta durmanın zıt anlamı olarak aynı zamanda yere yapışma, yerle bir olma manasının verilmesidir ki, bir mananın zıddını anımsatması olarak yahut eşesli ayrı bir kök olarak değerlendirilebilir.

Eğer somut manaların soyut manalardan daha önce ortaya çıktığını kabul edersek bu durumda da İsfehânî'nin (ö. 502/1108) *Mufredât*'ındaki değerlendirmeyi esas alabiliriz. Zira o, bu kökün asıl manasının (مَثُول) 'ayakta durmak, dikili olmak/intisâb) manasına geldiğini belirttiikten sonra 'mumessel' kelimesinin başkasına benzer şekilde suretlendirilen, مَثَل fiilinin de 'dikilmek ve suretlenmek' manalarına geldiğini kaydetmektedir. Zikrettiği 'dikilmek' manasını desteklemek için (مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَمَثَلَ) 'İnsanların kendisi için dikilmesini/ayağa kalkmasını isteyen,

⁵ el-Ferâhîdî, a.y.

⁶ Âsım Efendi, Kâmûs Tercemesi, "m.s.l." md.

⁷ Abdulmecîd Katâmiş, *el-Emsâlul-'Arabiyye dirâse târihiyye tahlîliyye*, Dâru'l-fıkr, 1. baskı, Dimeşk 1988, s. 11.

ateşteki yerine hazır olsun⁸, ‘suretlenmek, suretine girmek’ manasını desteklemek için de Meryem sûresi 17. âyeti (فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا) ‘Biz ona (Hz. Meryem’e) Cebrâil’i göndermiştik de, Cebrâil ona tam bir insan suretinde görünmüştü.’ âyetini zikretmektedir. Daha sonra ‘mesel’ kelimesine geçen İsfehânî, bunu, ‘olaylar arasında benzerlik olmak şartıyla, bir olay hakkında söylenmiş söze benzeyen başka bir söz söylemek’ olarak tarif ettikten sonra, Kur’an’daki mesellerin, bu manada olduğunu ifade eder.⁹ Daha sonra, ‘mesel’ kelimesinin, ‘misl’ kelimesinde olduğu gibi benzer manasına gelebileceğini de ifade eder.

İsfehânî’ye göre, mesel kelimesinin ifade ettiği benzerlik, herhangi bir şekilde düşünülebilen bir benzerliktir. Bu açıdan bu kelime, benzerlik ifade eden, müşahebehet (keyfiyet benzerliği), müsavat (kemiyet benzerliği), müşakele (şekil benzerliği) gibi benzerleri içinde en geniş manaya sahip olmaktadır.¹⁰

Bir meseli vârit olduğu aslı hale benzeyen yeni durum için söylemeye ve kullanmaya “darbül-mesel” (darbimesel) dendiği gibi açıklama ve pekiştirme amacıyla söz arasında mesel ve vecize zikretmeye de “irsâl-i mesel” adı verilir. Her meselin, ilkin hakkında söylendiği aslı haliyle (mevrid) buna benzeyen ve daha sonra ortaya çıkan ikinci hali (madrib) vardır.¹¹ Ancak, Abdulmecîd Katâmiş, مورد ve مضرب kelimelerinin, klasik sözlüklerde ve en eski emsâl kitaplarında bulunmamasını delil göstererek, bunların sonradan türetilmiş kelimeler olduğunu ifade etmektedir.¹²

Kur’an-ı Kerim’de Bitkiler

Bitkiler, insan hayatının olmazsa olmaz bir parçası olarak çevremizde yerini alır. İnsan, kendi hayatında bir şekilde yer alan her şeyle eskiden beri ilgilenegelmiştir. İnsan hayatının önemli bir boşluğunu dolduran bitkiler de bu ilgiden nasibini almıştır. Bu durumun, kültürün belki de en saf biçimde işlendiği atasözlerine de bir şekilde yansyacağı izahtan varestedir. Bu çalışmamızda, Arap atasözlerinde, dolayısıyla Arap edebiyatında kendine has yerini almış olan bitkilerden bahsedeceğiz. Makale hacminin fazla büyümemesi ve derli toplu bilgi verebilme kolaylığı sağlaması açısından, çalışma alanı Ebû Fadl el-Meydânî’nin (ö. 518/1124) كِتَابُ مَجْمَعِ الْأَمْثَالِ (*Atasözleri Derleme Kitabı*) ile sınırlı tutulmuştur.¹³

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/91; Ebu Davud, *Sünen*, Bâb fi kiyâmi’r-racul l’r-racul, h. no: 5229.

⁹ er-Râgib el-İsfehânî, *Mufradâtü elfâzi’l-Kur’ân*, 3. basım, Dârü’l-kalem, Dimeşk 2002, s. 759.

¹⁰ el-İsfehânî, *a.g.e.*, *a.y.* ‘Mesel’ türleri ve bunların tarihi gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Durmuş, İsmail, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 293-297.

¹¹ Durmuş, İsmail, *a.g.m.*, s. 293.

¹² Katâmiş, *a.g.e.*, s. 14.

¹³ Suhâr b. Ayyâş’ın (ö.40/660) *Kitâbu’l-Emsâl*’inden, Zemahşeri’nin *Kitâbu’l-Mustaksâ fi emsâli’l-Arab* adlı çalışmasına kadar, Arap atasözlerini konu alan eserlerin bütün bir listesi için bkz. Katâmiş,

Bununla birlikte, konuya başlamadan önce Kur'an-ı Kerim'de zikredilen bitkilerden kısaca bahsetmek uygun düşecektir. Zira, müşrik bir toplumda yeni bir inanç sisteminin tesisini hedefleyen Kur'an-ı Kerim'de "bitki"ye yapılan çok farklı referanslar hiç de azımsanmayacak miktardadır. Bu atıflar, birçok farklı amaca yönelik olarak yapılmıştır ve "bitki"nin insan hayatındaki yer ve önemini güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Aynı zamanda böyle bir başlangıç, belki de Kur'an-ı Kerim ile Arap atasözlerinde bitkilerin ele alınış tarzlarının farklılığı hakkında bir kıyaslama yapmaya da imkân verecektir.

Kur'an-ı Kerim'de, insan-bitki ilişkisi, insanın varlığa adımını attığı zaman, kendini bitkilerle dolu bir alemde bulmasıyla başlar. Bitki insan nazarında "شجرة الخلد / ölümsüzlük ağacı" (Tâhâ: 20/120) (ölümsüzlüğe açılan bir kapı) olarak değerlendirilir. Böylece varlık dünyasının bu iki unsurunun ebediyete kadar sürecek olan beraberliği de başlamış olur. Bu noktada beşerin ebediyete giden yolculuğunda ilk basamak görevi görerek onun aşağıya (Dünya'ya) indirilmesine vesile olan "ağaç", Hz. Âdem ve Havvâ'nın, yasaklanan ağaçtan tattıklarında, kendilerine görünen avret yerlerini örtmeleri için imdada yetişir: "O ikisi ağaçtan tadınca çirkin yerleri kendilerine açıldı. Cennet yapraklarından kat kat üzerlerini kapatmaya başladılar." (A'râf: 7/22; Tâhâ: 20/121).

"Bitki", dünyada da insan hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. Bazen kendi başına bir kudret mucizesi olarak ortaya çıkar: "Ki O, sizin için yemyeşil ağaçtan bir ateş vücuda getirmiştir." (Yâsîn: 36/80); bazen de bir peygamberin elinde denizi yararak inanan insanların tehlikelerden kurtulmasına (Şu'arâ: 26/63), ona âb-ı hayat gibi bir suyun ulaştırılmasına (A'râf: 7/160) ve sapkınların hidayete ulaşmasına vesile olan bir "mu'cize" (A'râf: 7/117) olarak görünür. Zaman zaman, çaresiz insan için şefkatli bir kucağa ve sığınağa dönüşür: "Artık, onu kendisi hasta olduğu halde bir açık yere atıverdik. Ve onun üzerine kabak nevinden bir ağaç bitirdik." (Sâffât : 37/146).

"Bitki" insanın çevresindeki diğer varlıklarla beraber insanın "kulluk" arkadaşıdır aynı zamanda. İnsanın yaratıcısına yaptığı ibadetine o da katılır: "Yıldızlar ve bitkiler (Ona) secde ederler." (Rahmân: 55/6). "Bazen de Rabb'in tecelligâhı şeklinde görünür, adetâ insanı getirdiği yere yeniden götürmek ister: "Vaktâ ki ona vardı, o mübarek bölgedeki vadinin sağ tarafından ağaçtan nidâ olundu ki, «Ya Mûsa! Şüphe yok ki, âlemlerin Rabb'i olan Allah Benim, Ben.»(Kâsas: 28/30).

İnsan-bitki ilişkisi o kadar güçlüdür ki, Kur'an-ı Kerim'de ikisinin de kaynağının toprak olduğuna işaret edilmiş ve insanın terbiyeli bir şekilde yetişmesi bir ağacın yetişmesine benzetilmiştir: "Allah sizi yerden bitirir gibi yetiştirmiştir." (Nuh: 71/17), "Rabb'i onu güzel bir şekilde kabul etti ve güzel bir bitki gibi yetiştirdi..." (Al-i İmran:

a.g.e. Katâmiş, bu listede yer alan eserlerden mevcut veya kayıp olanları, basılı ve el yazma durumunda bulunanları tek tek işaret etmektedir.

3/37). Nitekim ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Âl-i İmrân suresi 37. âyetindeki “أَنْبَتَهَا تَبَاتًا” ibaresinin, “bütün hallerinde güzel neticeler verecek şekilde güzel terbiye verdi” anlamına gelen bir mecâz olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ Ancak, Allah insandan bahsederken “إِنبَاتٌ” fiilini doğrudan kendisine nispet ederken (وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ تَبَاتًا), (Nûh: 71/17) bitkilerden bahsederken aynı fiili mecâzi olarak “toprak”a nispet etmiştir (وَإِذْ قُلْتُمْ) (يا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلِهَا (Siz şöyle demiştiniz: «Ey Mûsa! Biz bir çeşit yiyeceğe dayanamacağız. Bizim için Rabb'ine dua et de, yerin bitirdiklerinden sebzededen, acurdan, buğdaydan, mercimekten, soğandan bizim için çıkarırsın.») (Bakara: 2/61); (سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا) (يَعْلَمُونَ (Yerin yetiştirdiklerinden, kendilerinden ve daha bilmediklerinden çift çift yaratan Allah münezzehdir.) (Yâsin: 36/36).

Ağaç bazen de insan için bir imtihan sorusuna dönüşür: “Sana gösterdiğimiz rüyayı ve Kur'an'daki mel'un ağacı, insanlara ancak bir imtihan yaptık.” (İsra: 17/60).

Yukarıda serdetmiş olduğumuz âyetlerden anlaşılmalıdır ki, Allah varlık aleminin iki önemli unsuru olan insan ve bitkiyi paralel bir kaderle yaratmıştır. Bu paralel kader, dünya ile sınırlı olmayıp ebediyete kadar uzanmaktadır. İnsanla beraber zamanda yolculuk yapan ağacın dallarından biri cehenneme doğru sarkar “Muhakkak o bir ağaçtır ki, cehennemin çukurunda (meydana) çıkar. Onun meyvesi sanki şeytanların başlarıdır.” (Sâffât: 37/64-65), bir diğer dalı cennete uzanır “Sidretü'l Müntehâ'nın yanında. Onun yanında ise Cennetü'l Me'vâ bulunmaktadır. “ (Necm: 53/14-15). Kur'an-ı Kerim'de insanın sadece kendisi değil yapıp ettikleri de –iyi veya kötü- “ağaç” ile örneklendirilmiştir: “Allah'ın hoş bir sözü, kökü sağlam, dalları göğe yükselmiş, Rabb'inin izniyle her zaman meyve veren bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiğini görmedin mi?” (İbrahim: 14/24-25), “Kötü bir söz de yerden koparılmış, kökü olmayan kötü bir ağaca benzer.” (İbrahim: 14/26).

Görüldüğü gibi, Kur'an-ı Kerim'de bitkilerin zikredilmesi, birinci plânda doğrudan bitkilerin insanlara yönelik faydalarından dolayı değildir. Aksine, -bazen tamamen sembolik bir havaya bürünen- bu bakış açısı daha ziyade, bitkilerin ve meyvelerin nimet oluşları ve bunun gerekleri üzerine kuruludur.

Burada bir fikir vermesi açısından Kur'an'da zikredilen çeşitli bitkileri ismen sıralamakta fayda görüyoruz.¹⁵

1-) Hurma ve hurma ağacı, (نخل، نخلة، جذع النخلة، جذوع النخل، نَخِيل، رُطَب) Kur'an-ı Kerim'de

¹⁴ ez-Zemahşerî, Mahmûd b. 'Umar, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl bi uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, Mektebetü'l-'ubeykan, 1. baskı, Riyad 1998, I, 553.

¹⁵ Kur'an-ı Kerim'de zikredilen bitkiler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. 'Abdulmun'im Fehim el-Hâdî-Rinâ Muhsin Baraka, *'Alemu'n-nebât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1. baskı, Kahire, 1998, s. 121-203.

on altı surede, yirmi defa zikredilmiştir.¹⁶

2-) Üzüm, (عنب، أعناب) : On surede, on bir defa zikredilmiştir.¹⁷

3-) Nar, (نار) : İki surede üç defa zikredilmiştir.¹⁸

4-) Zeytin, zeytin ağacı ve zeytinyağı (زيتون، زيتونة، زيت) : Beş surede, yedi defa zikredilmiştir.¹⁹

5-) İncir (تين) : Bir kez zikredilmiştir.²⁰

6-) Sebze (بَقْل) : Bir kez zikredilmiştir.²¹

7-) Acur (فُتَاء) : Bir kez zikredilmiştir.²²

8-) Buğday (فُوم) : Bir kez zikredilmiştir.²³

10-) Mercimek (عَدَس) : Bir kez zikredilmiştir.²⁴

11-) Soğan (بَصَل) : Bir kez zikredilmiştir.²⁵

12-) Kabak (يقطين) : Bir kez zikredilmiştir.²⁶

Âlemu'n-nebât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm isimli eserde, yukarıda saydıklarımıza ek olarak, ائبل/ılgın (Sebe': 34/16), سدر/sedir ağacı (Sebe': 34/16), خردل / hardal (Enbiya: 21/47; Lukmân: 31/16), خمط/buruk yemiş (Sebe': 34/16), ريحان / güzel kokulu ot (Rahmân: 55/12), زككوم /zakkum (Sâffât: 37/62; Duhân: 44/43; Vâkıa: 56/52), زنجبيل /zencefil (İnsân: 76/17), طلع /muz ağacı (Vâkıa: 56/29), كافور /kafur (İnsân: 76/5), وردة /gül (Rahmân: 55/37) ve bazı tefsirlere göre turunç manasına gelen متكا (Yûsuf: 12/31) eklenmek suretiyle, Kur'an-ı Kerim'de geçen bitkilerin sayısı 21'e yükseltilmiştir.²⁷

Bunlar dışında Kur'an-ı Kerim'de, bitkilerle ilgili حبة /tane, سنبل /başak, ساق /bitkinin

¹⁶ Bakara: 2/266; En'âm: 6/99, 141; Ra'd: 13/4; Nahl: 16/11, 67; İsrâ: 17/91; Kehf: 18/32; Meryem: 19/23,25; Tâhâ: 20/71; Mu'minûn: 23/19; Şu'arâ: 26/148; Yâsin: 36/31; Kâf: 50/10; Kamer: 54/20; Rahman: 55/11, 68; Hâkka: 69/7; Abese: 80/29.

¹⁷ Bakara: 2/266; En'âm: 6/99; Ra'd: 13/4; Nahl: 16/11, 67; İsrâ: 17/91; Kehf: 18/32; Mu'minûn: 23/19; Yâsin: 36/34; Nebe': 78/32; 'Abese: 80/28.

¹⁸ En'âm: 6/99, 141; Rahmân: 55/68.

¹⁹ En'âm: 6/99, 141; Nahl: 16/11; Nûr: 24/35; 'Abese: 80/29; Tîn: 95/1.

²⁰ Tîn: 95/1.

²¹ Bakara: 2/61.

²² Bakara: 2/61.

²³ Bakara: 2/61. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*'da İbn Cinni'den naklen bazı müfessirler tarafından فوم kelimesinin "sarımsak" şeklinde anlaşıldığını, eğer böyleyse kelimedeki fâ'nın, sâ harfinden bedel olduğunu kaydeder. Ancak aynı yerde İbn Cinni'nin bu kelimeye "buğday" manası verilmesi gerektiği kanaatini taşıdığı da belirtilmiştir. Bkz. *Lisânu'l-'Arab*, "f.v.m" md.

²⁴ Bakara: 61.

²⁵ Bakara: 61.

²⁶ Sâffât: 146.

²⁷ *Âlemu'n-nebât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 121-203.

gövdesi, آءءء /yaprak gibi kelimelerin de bolca tekrarlandığını düşünürsek, Kur'an'daki bitki dünyasının oldukça zengin olduğunu görebiliriz.

Bitki örtüsüyle ilgili literatüre gelince, bunun bir kısmı, hicri 6. yüzyıl araştırmacılarından Ebû Zekeriyâ Yahya ibn Muhammed'in (ö. 580?/1185?) *el-Filâha (Tarım)* adlı eserinde olduğu gibi, bitkileri tamamen teknik açıdan ele alırken²⁸, bir kısmı da Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö.282/895-6) *Kitâbu'n-nebât (Bitkiler Kitabı)* adlı eserinde olduğu gibi, bitkiler alemini, -teknik konuların yanı sıra- edebiyat yönü ile de ele almıştır. Hicri 7. Yüzyılda vefat eden tabiat araştırmacısı Zekeriyâ el-Kazvinî (Ö.682/1283-4) ise, *Acâibu'l-mahlûkât ve'l-hayevânât ve ğarâibu'l-mevcûdât (Yaratıkların ve Hayvanların İlginçlikleri ve Varlıkların Gariplikleri)* adlı eserinde, gök cisimlerinin, madenlerin ve hayvanların yanı sıra bitkilerden de bahsetmiştir.

Konu ve kullandığı malzeme bakımından oldukça çeşitlilik arz eden Arap deyim ve atasözleri, bitki dünyasına ait azımsanamayacak miktarda örnekler ihtiva etmektedir. Coğrafyanın sınırlı bir bitki çeşitliliğine sahip olmasına rağmen, bitki temelli mesellerin kullanım yoğunluğu arasındaki zıtlık bize, hem bedevinin bitki dünyası üzerindeki biyolojik gözlemlerinin ne ölçüde detaylı, güçlü ve ince olduğunu yansıtmakta, hem de bedevi Arap açısından hayati önemi haiz unsurların sözlü iletişimi ve kültür alanına nasıl dahil edildiğini göstermektedir. Bizim bu çalışmada yapmak istediğimiz, genel olarak Arap literatürü içinde göz ardı edilemez bir etki yaratmış olan Arap deyim ve atasözlerini, muhtevastaki bitki çeşitliliği açısından analiz etmek ve bedevinin, etrafını çevreleyen biyolojik çeşitliliği kullanmadaki başarısını göstermeye çalışmaktır.

Çalışmada, mesellerin *Mecmau'l-emsâl*'deki yerlerine işaret ederken, ilgili cilt ve sayfa numaraları yerine, söz konusu deyimler için bizzat yazar tarafından verilen numaralar esas alınmıştır. Buna göre, herbir deyim sonunda parantez içinde verilen rakam, o deyim, kitap içindeki deyim sırasını işaret etmektedir.

Mecmau'l-emsâl'de yer alan bitki konulu atasözlerini değerlendirirken konuya değişik noktalardan yaklaşma gereği duyulmuştur. Aşağıda, sınırlı sayıda bitkiyi konu alan Arap atasözleriyle alâkalı tespitler, elden geldiğince kategorik biçimde sunulmaya çalışılacaktır.

1. Bitki-Çekirdek İlişkisini Yansıtan Deyimler

Bitkiler dünyası denince aklımıza, edebiyata konu olması bakımından, hemen her dilde ve kültürde benzerine rastlayabileceğimiz ortak birtakım düşünce ve kavramlar gelir. Ağaç-çekirdek, tohum-çiçek arasındaki ilişki bunlardan akla ilk gelenidir. Bu cümleden olarak, bedevi, küçük görünen bir şeyden tahminin üzerinde büyük bir

²⁸. Sözü edilen eser, 585 bitkiyi ele alır ve bunlar arasından 50 meyve türünün yetiştirilmesini, kimyasal aşılama ve gübreleme yöntemlerini açıklar.

netice ortaya çıkması durumunu اُولُ الشَّجَرَةِ النَّوَاهُ “Ağacın aslı çekirdektir (267)” deyiimiyle ifade eder. Nasıl ki, ulu bir ağacın menşei esasen küçücük bir çekirdekse, bazen çok büyük neticeler de, hesaba katılmayacak kadar küçük ve önemsiz sayılan bir durumdan doğabilir. Benzer bir anlam, مِنَ الْحَبَّةِ تَنْشَأُ الشَّجَرَةُ “Bir tohumdan, bir ağaç neşvü nemâ bulur (4126)” sözü için de geçerlidir.

Ancak bazen Arap, çekirdekten öte, bir çekirdeğin üzerindeki incecik lifleri dahi deyimlerinde kullanarak, ne ölçüde dikkatli bir gözlemci olduğunu hissettirir. Dilimizdeki, (Birine) zerre miskal/kılın ucu kadar haksızlık etmemek’ deyimine denk düşen مَا ظَلَمْتُهُ نَقِيرًا وَلَا فَيْبَلًا “Ona, hurma çekirdeğinin üzerinde bulunan küçücük bir çizgi veya lif kadar haksızlık etmedim! (3873)” sözü bunun bir örneğidir. Deyimdeki; نَقِيرٌ hurma çekirdeğinin üzerindeki yarığa; فَيْبَلٌ ise yine çekirdek üzerinde bulunan, incecik ipi andıran, cılız, lifimsi parçacıklara verilen addır. Deyim, bir konuda, herhangi birine hiçbir haksızlık yapılmadığı, en ufak bir zarar verilmediği anlamlarını vermektedir.

2. Bitki-Su İlişisini Konu Alan Deyimler

Botanikle ilgili Arap mesellerinin bir kısmı da, su-bitki ilişkisini konu alır ve bu ilişkideki nasip-nasipsizlik durumunu insan dünyasına veya onun etik değerlerine uygular. Bunun bir örneğini عَرْفُطَةٌ تُسَقَى مِنَ الْعَوَادِقِ “Urfuta (bir tür mimoza / küstümotu) bereketli su kaynaklarıyla beslenir (2579)” deyiminde görmekteyiz. عَرْفُطَةٌ, orta boyllu, dokunulduğunda can yakan, dikensi bir çalı türünün adıdır. الْعَوَادِقِ ise bol, bereketli su kaynağı demektir. Deyim, şer ve habis karakterli biri olmasına rağmen, bol bol ikram gören, ihsana mazhar olan kimse hakkında kullanılır.

Bir diğer örnekse, عَيْنٌ بِدَاتِ الْحَبَقَاتِ تَدْمَعُ “(O) Yaban nanesi yetişen yerdeki pınar gibi damla damla akıyor (2585)” sözüdür. Deyim, malı mülkü olduğu halde bu zenginlikten çok az kimsenin, ama özellikle de kötü tiynetli olanların istifade ettiği kimse hakkında kullanılmıştır. Çünkü bu sözün devamı وَارِدَهَا الدُّبُّ وَكَلْبٌ أَبْفَعُ (Buraya ancak, kurt ve uyuz köpek gelir) şeklinde devam etmektedir.

yağmurun, çakır dikenine minneti gibi (3061)” sözünde ise insanoğlunun nankör tarafına dikkat çekilmektedir. Esasen kuru, çalimsı dallara sahip olan الْعَرَفَجَةُ, yağmur suyunu gördüğü zaman birden canlanıp yeşeren çakır dikeninin adıdır. Deyim, bir kimse, bir başkasına iyilikte bulunup da, iyilik görenin ‘yoksa bu ihsânınla minnet mi ediyorsun?’ demesi üzerine söylenen bir sözdür. İyilikte bulunan kimse ‘evet, minnet ediyorum; tıpkı yağmurun, çakır dikenine minneti gibi’ deyimini kullanır ki, bununla, ‘inkar da etsen, görmezden de gelsen sana yapılan iyilik ayân beyan ortadadır’ manasını kasteder.

3. 'Hurma' Motifi

Genel olarak bitkileri konu alan Arap meselleri içerisinde hurma ile ilgili olanlar özel bir yer işgal eder. Bu deyimlerin sayısal bakımdan diğerlerine göre daha çok oluşu, hurmanın, bedevi kültür için ne kadar yaşamsal bir öneme sahip olduğunun işaretidir. Aşağıda, hurmadan söz eden deyimler ve bunların kullanım yerleri üzerine kısa açıklamalar yapılacaktır:

(a) أَشْبَهُ بِهِ مِنَ التَّمْرَةِ بِالتَّمْرَةِ / إِنَّهُ لَأَشْبَهُ بِهِ مِنَ التَّمْرَةِ بِالتَّمْرَةِ

“(Ona) hurmanın hurmaya benzediğinden daha çok benziyor (167).”

Bu sözle iki şey arasındaki yakın benzerlik anlatılmak istenmektedir. Türkçedeki “elmanın iki yarısı” veya “huk demiş burnundan düşmüş” deyimleri, bu Arap orijinli deyimün uygun karşılıkları gibi görünmektedir.

(b) التَّمْرَةُ إِلَى التَّمْرَةِ تَمْرٌ

Bir hurma bir hurmaya eklense (ve böylece devam etse) bir hurma ağacı (nın meyvası kadar çok hurma) olurdu (683).

Rivâyete göre, kendisine ait bir hurmalığa giren Uhayha b. el-Culâh, bahçede gezinirken yere düşmüş bir hurma tanesi görüp yerden almış. Durumu farkeden komşuları tarafından pintilikle damgalansa da, Uhayha, Arapların bilinen cömertlik meziyetine ters gibi görünen bu manzaraya rağmen, ileride bütün bir Arap milletin dilinden düşmeyecek olan sözünü söylemiş. Esasen, tasarrufu özendirmek amacıyla ifade edilmiş bu sözün, Türkçemize uygun karşılığı “Damlaya damlaya göl olur.” deyimidir.

(c) أَحْشَفًا وَسُوءَ كَيْلَةٍ

Hem kötü hurma, hem hileli terazi (1098).

İki kötü hasleti bir arada bulunduran kişi veya şey hakkında kullanılır. Yani, hem malın en adisini veriyorsun, hem de tartarken hileye baş vuruyorsun demektir.

(d) اِرْضَ مِنَ الْعُشْبِ بِالْخُوصَةِ

Ot/yeşillik yoksa hurma yaprağına razı ol! (1629)

Deyim, herhangi bir şey kâfi miktarda olmadığı zaman, azla yetinmeyi, aza kanaat etmeyi salık vermektedir.

(e) أَطْيَبُ مَضْغَةٍ صَيْحَانِيَّةٍ مُصَلَّبَةٌ

Birbirine katık edilecek en güzel şey, sayhâniyye hurması ve et yağıdır (2280).

Bedevinin damak tadı açısından, bir hurma cinsi olan *sayhâniyye* ile onun vazgeçilmez katığı olan *et yağı* mükemmel bir ikili oluşturmaktadır. Deyim, iki şey veya kişi arasındaki birbirine uygun ve denk oluşu anlatmaktadır.

(f) قَصِيرَةٌ عَنْ طَوِيلَةٍ

Uzun yerine kısası / Uzun olanı değil de kısa olanı (2887).

قَصِيرَةٌ ile kastedilen hurmanın meyvesi, طَوِيلَةٍ ile kastedilense hurma ağacıdır. Konuşma esnasında detaya inilmek istenmeyip, konu daha veciz bir şekilde toparlanmak istendiğinde başvurulan bir deyimdir. Dilimize; 'uzun lafın kısası', 'sözün özü', 'hâsil-ı kelâm' gibi cümlelerle çevirmek mümkündür.

(g) كُلُّ خَاطِبٍ عَلَى لِسَانِهِ تَمْرَةٌ

Talepte bulunan herkesin dilinin ucunda bir hurma vardır (3081).

Bir ihtiyacını dile getiren kimsenin, umduğunu elde etmek için, sözüne kattığı letâfet ve zarâfeti, edasına yansıttığı hoşluğu anlatır.

(h) وَجَدَ تَمْرَةَ الْغُرَابِ

Karganın hurmasını buldu (4354).

Deyim, elde etmek istediği şeyin en güzeline erişen eden kimse hakkında kullanılır. Bu anlamın karga aracılığıyla verilmesinin nedeni, bu hayvanın, hurmanın en hasını, en kalitesini bulmada hüner sahibi olmasıdır.

4. Deyimlerde 'Çalı' Motifi ve Kullanım Biçimleri

Deyimlerden bir kısmı ise, bitkinin morfolojisi ile insanın o anki fiziksel görünümü ya da içinde bulunduğu durum arasındaki maddi benzerliğe gönderme yapar. Bu bağlamda en sık kullanılan öge çalı veya çalımı karakter arz eden bitki türleridir. Sözelimi, أَشَعْتُ مِنْ قَتَادَةٍ "saçı/başı) geven (bitkisin)den daha dağınık (2057)" deyiminde, sık dikenleri ile çalılı andıran gevenin; dal, yaprak ve dikenlerinde görünen karmaşık ve çetrefil durum, özellikle saç ve baş dağınıklığını anlatmak üzere bir teşbih unsuru olarak kullanılmıştır.

فَرَمَلٌ قَدِ اتَّخَذَ الْبَاطِلَ دَعَلًا "اذَّلُ مِنْ قَرْمَلَةٍ" yapraksız çalıdan daha zavallı (kimse) (1508)" deyiminde geçen قَرْمَلٌ ise, altına gireni veya arkasına saklanana koruyacak geniş dalları ve yaprakları olmayan, bodur karakterdeki bir ağaç veya çalı cinsinin adıdır. Böyle bir ağaca sığınıp arkasına saklanmak, kendine hayrı olmayan bir şeyden medet ummak anlamını taşır. Keza دَيْلٌ عَادَ بِقَرْمَلَةٍ "(Filanca,) yapraksız çalının arkasındaki zavallı (kimse gibidir) (1468)" deyimi de, kendisinden medet umulan kişinin, medet umandan daha aciz ve zavallı oluşunu anlatmaktadır. Dilimizdeki, 'kendisi himmete muhtaç dede, nerde kaldı gayra himmet ede' sözü, yaklaşık olarak, bu Arapça orijinli deyim anlatmak istediği manaya yakın bir mana içermektedir.

Bu en son deyim ifade ettiği manaya yakın bir anlam da قَدِ اتَّخَذَ الْبَاطِلَ دَعَلًا "batul bir şeyi kendisine çalılık/koru (korunak) edindi (2879)" sözünde yatmaktadır. Zira دَعَلٌ da, sık çalılardan ya da dalları çalılı andıran küçük ağaçlardan meydana gelen koruluk

alan veya cangıl anlamındadır. “*Bâtılı (kendisine) çalı yapmak*”, -tahmin edileceği üzere- hatalı bir yolu veya yanlış bir davranışı benimseyip oradan asla ayrılmamak, bir yerde oraya sığınmak ve dışarıdan gelecek doğru telkinlere kendini bütünüyle kapamak demektir.

5. Psikolojik Durumların ve Yüce Değerlerin Bitkiler Aracılığıyla Anlatıldığı Deyimler

Kimi deyimlerse, söz konusu bitkinin şekli görünümü ile, hakkında teşbih yapılan kişinin psikolojik, sosyal ve ahlâki durumu arasında benzerlik kurma gayesi güder. Örneğin; أَنْحَبَ مِنْ يِرَاعَةٍ “(İçi) *kamıştan (veya kamışlıktaki sazdan) daha kof* (4322)” deyimini, bir insanın aşırı derecede korkak oluşunu anlatır. Deyimin benzetme yönü özellikle çarpıcıdır, zira kamış sazın veya kamıştan düdüğün sesi fazla çıkabilir, ancak bu, içinin boş ve kof olmadığı anlamına gelmez.

Bitki *Küskütten (bağboğandan) daha asalak* (3710)” deyimini ise, asma, kekik, yonca gibi bitkiler üzerine sarılarak büyüyen, onlarla ortaklaşa yaşam süren küskütün ‘*asalak*’ yapısına dikkat çekmektedir. Bu bitkinin deyim açısından en tipik özelliği, topraktan çıkar çıkmaz spiral biçiminde büyümesi, bir destek bulduğu anda da bütün kuvvetiyle ona sarılarak emici hortumlarını can damarlarına geçirmesidir. Bitkiden bitkiye atlayan, içlerindeki gıdayı emerek, zayıflayıp kurumalarına yol açan küsküt, Arap mesel kültüründe, insanların sosyal yaşamlarında sıkça rastlanan -bir tema olarak da özellikle klasik Arap edebiyatında yoğun biçimde işlenen- asalak karakterini temsil etmektedir.

Bitki morfolojisinin, sosyal ilişkileri ve ulvi değerleri yansıtmada kullanılan bir yönünün olduğunu gösteren çarpıcı bir deyim de, adalet kavramını anlatan الْمَالُ بَيْنِي وَالْمَالُ بَيْنِي “*mal aramızda, (tıpkı baklanın kapsülleri içindeki taneler gibi) birbirine eşit ve denk olarak bölüşülecektir.* (3837)” sözüdür. Deyimde geçen أَلَمَّةٌ, bakla gibi kapsülleri olan bir bitki türüdür. Baklası, uzunlamasına açıldığında, kapsül içindeki daneler gerek sayıca ve gerekse irilik-ufaklık bakımından birbirinin neredeyse aynıdır. Dolayısıyla deyim, herhangi bir konuyla ilgili olarak -ister ortaklık, ister paylaşım olsun- mutlaka eşitlik ilkesine göre hareket edileceğini anlatmaktadır.

6. Anlaşılması, İlintili Olduğu Hikâyenin Bilinmesine Bağlı Olan Deyimler

İçerisinde bitki adı geçen bazı meseller ise, Arap florasına özgü bir takım biyolojik bilgiler vermek yerine, insanların tamamen sosyal ilişkilerine ait özel durumları anlatmak üzere deyimleşmiştir. O nedenle, tarihte kalmış bu özel hadiselerdeki ilişkiler

veya sosyal ortam tasvir edilmeden deyimın doğru biçimde anlaşılması mümkün değildir. بِفَتَى الْكِبَابِ وَتَتَعَارَفُ “(Nasıl olsa) misvak ağacının meyvesinin hasadı bitecek, (o zaman yeniden) tanışırız! (4746)” deyiminde böyle bir zorlukla karşılaşmaktayız. Meydânî'nin yaptığı açıklamaya göre, bir bedevi, misvak meyvesinin hasat zamanı olan ilkbahar ayındaki hasat işine kendini iyice verdiğinden, özellikle dostlarından birini uzunca bir süre ziyaret edemez ve sanki dostluklarını unutmuş izlenimi verir. Bunun üzerine ihmal edilen dost sitemkâr bir şekilde “(Nasıl olsa) misvak ağacının meyvesi bitecek, (o zaman, yeniden) tanışırız” der. Böylelikle hem dostuna sitem eder hem de bu ayrılığın sebebinin misvak ağacının meyvesini toplamaktan kaynaklanan meşguliyet olduğunu, işi bitince dostunun yine kendisini ziyarete geleceğini ifade eder. Görüldüğü gibi, şayet el-Meydânî, deyimle alâkalı zikri geçen detayı vermemiş olsaydı, deyimın temel vurgusunu tahmin etmek çok zor olurdu.

Kimi deyimlerin anlaşılması ise, belirli bir hikayeyi değilse bile, yine de bir takım açıklamaları zaruri kılmaktadır. Mesela, عَطَشًا أَخَشَى عَلَى جَانِي كَمَا هُوَ لَا قُرًّا “Yer mantarı toplayan için, (kızgın güneş altında) susuzluk çekmesinden korkarım, yoksa (sabahın erken saatinde) bir parça soğuk yemesinden değil (2492)” sözünde durum böyledir. Biz bu deyimle tam olarak neyin kastedildiğini, ancak el-Meydânî'nin açıklamalarından sonra daha net anlayabilmekteyiz: bahar sonlarına doğru çıkan bir yer mantarı türüdür. Bu mantarı toplamak isteyen kişi nispeten erken bir saatte işe koyulmak durumundadır. Gerçi erken bir vakitte bu işe girişmek biraz üşümek anlamına da gelmektedir; ancak, geç saatte işe başlandığı zaman da güneşin sıcaklığına maruz kalınarak susuzluk çekilecektir. O nedenle sabah saatlerinin kısa süreli soğuğu, bütün gün güneş altında kalıp susamaktan daha uygundur manasında bu mesel irat edilmiştir.

7. İsm-i Tafdil Kalıbında Kullanılan Deyimler

Arap florasına ait bitkilerin değişik yönlerini konu alan deyim ve atasözlerinin büyük bir kısmında, -hayvanlara ilişkin mesellerde de görüldüğü üzere- teşbih unsuru hakimdir. Deyime konu olan bitkinin öne çıkarılan vasfı, teşbih aracılığıyla ve genellikle de üstünlük bildiren bir yapı (ism-i tafdil kalıbı) içinde formüle edilmiştir. Şayet bu bitki, Araplar tarafından yaygın olarak biliniyorsa, bu kalıp içinde yer alan deyimın manası da oldukça açık olup, Meydânî de bu gibi meseller hakkında detaylı bilgi vermemiştir. Aşağıda, üçü tadı, birisi rengi bakımından teşbihe konu edilen dört bitki, bunun örneklerini oluşturmaktadır:

أَمْرٌ مِنَ الدَّقْلِ / أَمْرٌ مِنَ الْأَلَاءِ “zakkumdan/ağı ağacından/gül defnesinden daha acı (4186; 4173)”

أَمْرٌ (أَكْرَهُ) مِنَ الْعَلْقَمِ / مِنَ الْخُطْبَانِ / مِنَ الْحَنْطَلِ Ebucehil karpuzundan (acı elmadan /acı

hiyardan) daha acı/daha nâhoş. (4172; 4186; 4186)”

أَمْرٌ مِنَ الصَّبْرِ / أَمْرٌ مِنَ الْمَقْرِ “sarı sabırdan/öd ağacından daha acı (4186; 4172)”

هُوَ أَشَدُّ حُمْرَةً مِنَ الْمَصْعَةِ “tekedikeninin meyvesinden daha kırmızı (4570)”²⁹

Ancak, deyimle konu olan bitki Araplarca –çoğunlukla sadece belli bir bölgede yetişiyor olmasından dolayı- pek bilinmiyorsa, bu taktirde Meydânî nispeten daha fazla detaya girmekte ve gerekli açıklamaları yapma ihtiyacı duymaktadır, tıpkı أَشْكُرُ مِنَ بَرَوَقَةٍ “Bervakâdan (Bervaka ağacından) daha minnettar (2053)” deyiminde olduğu gibi. Meydânî’nin verdiği bilgiye göre, Bervaka, yağmur yağmadan, hatta sadece bulutların sağladığı gölge ve rutubet sayesinde yeşerip büyüeyebilen kanaatkâr bir ağaç cinsidir. Onun, gördüğü az bir nimete bedel, yaptığı bu cömertçe karşılık, insanlararası ilişkilerdeki kadirşinaslık ve minnettarlık duygularını anlatmak üzere kullanılmıştır.

Bu kalıpta kullanılan kimi deyimlerse, bitkiye ait özel bir niteliğe dikkat çekmediği gibi, anlaşılmaları için detaylı bilgi de istemezler. أَغْلَمُ بِمَنْبِتِ الْقَصِيصِ “Gün güllü’nün nerede yetiştiğini en iyi o bilir (2592)” sözü, böyle bir deyim örneğidir. Zira deyim anlaşılması basit bir mantıksal çıkarımla mümkün olmaktadır: Bu bitki muhakkak mantara yakın yerlerde yetişmektedir. Dolayısıyla bu bitkinin yetiştiği yerleri bilmek, mantarın nerede olduğunu bilmek manasına gelmektedir. Bu deyim, ihtiyacını nasıl gidereceğini veya isteğini nasıl elde edebileceğini iyi bilen kişiler hakkında kullanılmaktadır.

8. Değişik Deyimsel Kalıpları Kullanan, Ancak Aynı Anlamı İçeren Meseller

Deyimlerin bir kısmı ise, değişik cümle kalıplarıyla ifade edilmiş, aynı anlamı içeren öğütlerden oluşmaktadır:

إِنَّكَ لَا تَجْنِي مِنَ الشُّوكِ

الْعَبَبِ.

لَا تَجْنِ مِنَ الشُّوكِ الْعَبَبِ.

مَنْ يَزْرَعِ الشُّوكَ لَا يَحْصُدُ بِهِ

الْعَبَبِ.

“Dikenden üzüm devşiremezsin (219)”

“Dikenden üzüm devşireceğini sanma! (3582)”

“Diken eken üzüm devşiremez! (4116)”

Tarihsel bakımdan, bu deyimlerde yer alan şekli değişmelerin bir bölgeden başka bir bölgeye intikal ederken mi meydana geldiği, veyahut, farklı coğrafyadaki insanların benzer nesnelere ve durumlara paralel tepkiler vermelerinden mi kaynaklandığı tam olarak bilinemese de, yine de bunun, müşterek düşünce mekânizması olarak değerlendirilebileceğimiz toplumun ortak aklından doğmuş olduğunu kabul etmek akla daha yatkın geliyor. Öyle ki, hemen bir çok kültürde çaba-sonuç ilişkisini anlatan çok sayıda deyim de yine bu ortak aklın ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim sözü edilen deyim dilimizdeki -hem de oldukça benzer terimler kullanılarak ifade edilen- “Ne ekersen onu biçersin” sözüne denk düşmekte, keza İngiliz kültüründe

²⁹ Tekedikeninin son derece parlak kırmızı renkte bir meyvesi vardır.

de şekil ve anlam bakımından benzeş deyimler yer almaktadır: “*You reap what you sow (Ne ekersen onu biçersin)*” veya “*He that sows thistles shall reap prickles (Deve dikenini eken, ancak diken toplar)*”³⁰.

9. Deyimlerin Oluşumunda Etkili Olan ‘Kafiye’ Faktörü

Bitki konulu deyimlerin bir kısmında ise, bir ağacın veya bitkinin belirgin bir vasfı öne çıkarılmak yerine, o sözcüğün şekilsel bakımdan benzeriyle olan anlamsal ilişkisinden yararlanır. تَمْرٌ ve أَمْرٌ sözcükleri arasındaki ses ve kafiye benzerliğinden yararlanarak nankör ve kadirbilmez karaktere yönelik bir eleştiriyi ifade eden أَكَلْتُمْ تَمْرِي وَعَصَيْتُمْ أَمْرِي “*Hurmamı yediniz, ama emrime karşı geldiniz! (399)*” deyimiyile; kendisine sunulan biri kötü diğeri iyi iki seçenektan, bile bile kötü olanı tercih eden kimse hakkında kullanılan ve yerine göre Türkçeye “*kendisi bilir.*” ya da “*paşa gönlü bilir.*” cümleleriyle çevirebileceğimiz فَإِنْ أَبِي فَجَمْرَةٌ “*Kardeşine bir hurma ver, kabul etmezse taş (ver)! (2455)*” deyiminde durum böyledir. Keza, لَا يُنْبِتُ الْبَقْلَةَ إِلَّا الْحَقْلَةَ “*otun gürü, suyun temizinden yetişir! (3581)*” deyiminde geçen بَقْلَةٌ ve حَقْلَةٌ sözcükleri arasında da böyle bir ilişki söz konusudur. Bu son deyim, bir insan nasılsa, ondan sadır olacak söz ve davranışların da ona paralel olacağını anlatmaktadır. Yani; karakteri bozuk olanın eylem ve söylemleri de bozuk olur; buna karşılık, iyi bir kimseden de kötü davranışlar beklenmez.

Sonuç

Arap atasözü ve deyimlerinde kullanılan bitki isimleri ve bunların hangi manalarda kullanıldığını incelemek, insan-bitki ilişkisinin özel bir türünü gözlerimizin önüne sermektedir. Bazen morfolojileri ile deyim atasözlerine konu olan bitkiler, bazen de sağladıkları faydaları veya meyveleri ile atasözü ve deyimlerde yer almaktadır. Zaman zaman, insan hayalinin bitkiye yüklediği manalardan dolayı da bitkilerin deyim ve atasözlerinde yer aldığı gözlemlenmektedir.

Böyle bir çalışma, aynı zamanda, bize bedevî kültüründe, insanların çevrelerindeki varlıkları -ki bunların içerisinde bitkiler ağırlıklı bir yer işgal eder- ne kadar dikkatli bir şekilde inceleyip bunu kültürlerine yansıtıklarını açık bir şekilde göstermektedir.

Bu tür çalışmaların bir başka faydası da, yapılabilecek olan kapsamlı Arapça-Türkçe atasözleri ve deyimleri sözlüğü için malzeme sağlamasıdır.

³⁰. Yurtbaşı, Metin; *A Dictionary of Turkish Proverbs*, Özkan Matbaacılık, 3. Baskı, Ankara, 1993, s.312.

Kaynakça

- ‘Abdulmun’im Fehîm el-Hâdî-Rinâ Muhsin Baraka, *‘Alemu’n-nebât fi’l-Kur’âni’l-Kerim*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1. baskı, Kahire 1998.
- ‘Abdulmecid Âbidîn, *el-Emsâl fi’n-nesri’l-arabiyyi’l-kadîm mea mukâranetihâ binezâirihâ fi’l-âdâbi’s-sâmiyyeti’l-uhrâ* (İskenderiyye: Dâru’l-ma’rifeti’l-câmiyye, 1989.
- ‘Abdulmecid Katâmiş, *el-Emsâlu’l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahliliyye*, Dâru’l-fikr, 1. baskı, Dimeşk 1988.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-IV, Çağrı Yay. İstanbul 1982.
- Durmuş, İsmail, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 293-297.
- Ebâ Dâvûd, Suneni Ebî Dâvûd, I-V, İstanbul 1981.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-ayn murattaben alâ hurûfi’l-mu’cem*, 1. baskı, Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 2002.
- er-Râgib el-İsfehânî, *Mufradâtu elfâzi’l-Kur’ân*, 3. basım, Dâru’l-kalem, Dimeşk 2002.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd b. ‘Umar, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidî’t-tenzil bi uyûni’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vil*, Mektebetu’l-‘ubeykan, 1. baskı, Riyad 1998.
- İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Dâru sâdir, 1. baskı, Beyrut ty.
- el-Meydânî, Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Mecme’u’l-emsâl*, Dâru’l-cil, Beyrut 1987.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul 1305.
- Yurtbaşı, Metin; *A Dictionary of Turkish Proverbs*, Özkan Matbaacılık, 3. Baskı, Ankara, 1993.